

Bezemeye Bakış: Anadolu'da İlhanlı İzleri

Nermin ŞAMAN DOĞAN*

Özet

11. yüzyılın son çeyreğinde kuruluş döneminden başlayarak Anadolu'ya hakim olan Türkler (Danışmendliler, Mengücekliler, Saltuklular, Artuklular ve Anadolu Selçukluları) kısa bir sürede yoğun bir imar faaliyetinde bulunmuşlardır. 13. Yüzyılın ortalarına kadar başta Selçukluların başkenti Konya olmak üzere birçok şehir dönemin anıtsal, dini, sosyal ve askeri yapılarıyla donatılmıştır.

13. yüzyılın ikinci yarısında ise 1243 yılında yapılan Köseadağ Savaşı yenilgisiyle Anadolu'da İlhanlı hakimiyeti başlamış siyasi, sosyal ve kültürel açıdan bir karışıklık yaşanmıştır. Bu siyasi oluşumlar dönemin sanatsal faaliyetlerine yansımaktadır. Sultanların yerine Selçuklu vezirlerinin etkili olduğu bu dönemde Konya, Sivas ve Erzurum gibi kentlerde İlhanlı ve Selçuklular tarafından çoğunluğu medrese olan anıtsal nitelikte yapılar inşa ettirilmiştir. Yapıların özellikle cephe düzenlemesi ve süsleme anlayışında farklılıklar görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Selçuklu, Köseadağ Savaşı, İlhanlı, Sanatsal Etkinlikler, Değişimler, Gelişmeler.

Abstract

In the last quarter of the XI th century, beginning from their period of establishment, the Turkish dynasties that ruled in Anatolia (Danışmends, Mengüceks, Saltuks, Artuks and Anatolian Seljuks) performed several reconstructions in a very short period of time. Most of the cities, the most prominent of them being Konya, the capital city of Seljuks, are decorated with the period's monumental, religious, social and military constructions until the mid-XIII th century. In the second half of the XIIIth century beginning with the defeat at Köseadağ Battle, the period of "Ilkhanid" reign began and it lead to chaos at political, social and cultural arena. These political events found their reflections at the artistic activities of the period. In this period, instead of Sultans, viziers were powerful and madrasah-like monumental buildings were constructed in cities like Konya, Sivas and Erzurum. These buildings vary especially with regard to frontal composition and ornamental style.

Keywords: Anatolian Seljuks, Köseadağ Battle, Ilkhanids, artistic activities, changes, developments.

* Yrd. Doç. Dr. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü

Bu çalışmada Anadolu Selçuklu Dönemi'nde (1075-1318) Türkiye Tarihi'nin bir dönüm noktası olan 1243 yılında yapılan Köseadağ Savaşı yenilgisiyle Moğolların baskısı ve hakimiyetleri ile ortaya çıkan değişimlerin ve gelişmelerin sanatsal faaliyetlere yansımaları tartışılacaktır.

1071 Malazgirt Savaşı zaferiyle Türkler kısa bir sürede Anadolu'ya hakim olmuşlardır. Anadolu Selçuklu/Türkiye Selçuklu Devleti Selçuklu ailesinden Kutalmışoğlu Süleymanşah tarafından 1075 yılında merkezleri İznik olmak üzere kurulmuştur (Turan, 1984: 77; Cahen, 1979: 88-90; Göde, 1996: 101; Sevim-Merçil, 1995: 422). İznik'ten sonra 1097 yılında merkez Konya olmuştur (Turan, 1984: 102-103). Anadolu/Rum/Konya Selçukluları olarak bilinen Türkiye Selçuklu Devleti'ni araştırmacılar; Kuruluş Dönemi (1075-1157), Yükselme Dönemi (1157-1243), Çöküş ve Yıkılış Dönemi (1243-1318, Moğol ve İlhanlı Hakimiyeti) olarak incelemişlerdir (Turan, 1984: VII-XI; Köymen, 1987: 377; Göde, 1996: 99).

Kuruluş sürecinden başlayarak Anadolu'ya hakim olan Türkler buldukları yerlerde askeri, dini ve sosyal işlevli kale, cami, mescit, türbe, zaviye, medrese, şifahane, han, hamam, köprü, çeşme gibi yapılar inşa ettirerek yoğun bir imar faaliyetinde bulunmuşlardır.

Selçuklu yapılarında geometrik, bitkisel, yazı, figürlü, nesnelere, mukarnas ve mimari formlar, kozmik ve sembolik motifler olmak üzere yedi tür bezeme görülür. Bezemelerden ilk altı türün kullanımı yaygındır. Kozmik motifler ise güneş ve ayın görüntülerinin yansıtıldığı sınırlı sayıdaki betimlemeleri içerir. 13. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş yapılarda geometrik süslemeler özellikle iç içe geçmiş dörtgen, çokgen ve kırık çizgilerle biçimlenen "yıldız sistemleri" oldukça yaygındır. II. Kılıç Arslan (1155-1192) döneminden başlayarak, başta I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) ve oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) zamanlarında Selçuklu Devleti'nin siyasi, iktisadi ve kültürel açıdan en güçlü olduğu, bir başka deyişle en parlak döneminin/yükselme devrinin yaşandığı bilinmektedir.

Şehirlerarası yollar üzerinde çoğunluğu Selçuklu Sultanları tarafından yaptırılan hanların bezeme programlarına baktığımızda; gerek dış, gerekse içteki taçkapıların süslemesinde merkezdeki büyük yıldızdan, çevresindeki küçük yıldızlara doğru dağılan/yayılan kompozisyonların varlığı dikkati çeker. Diğer yapı türlerinde sınırlı olarak karşımıza çıkan bu şemada; yıldız sistemlerinin kurgusuyla merkezdeki yıldız merkezi idareyi, sultanı ve sultanın gücünü, çevresindeki yıldızlar ise taşra yönetiminde görevli melikler (çoğunlukla sultan kardeşi olan) simgeliyor olmalıdır. Ayrıca adeta dönemin ihtişamının yansıması olan "gökyüzünün karanlığında ışık saçan yıldızlar"ın betimlenmiş olması da akılcıdır.

II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında 1243 yılında yapılan Köseadağ Savaşı yenilgi-

siyle Selçuklu Devleti'nin çöküş ve yıkılış süreci başlamış, Anadolu Moğol/İlhanlı hakimiyetine girmiştir. Özellikle İlhanlı devletinin kurulmasıyla (1256) Moğollara ağır vergiler ödemek zorunda bırakılan Selçuklulara çeşitli haksızlıklar yapılmıştır. Bu dönemde siyasal anlamda bir karışıklık yaratılmışsa da Selçuklu Sultanlarının eski gücünü, önemini yitirdiği, yerine Celaledin Karatay, Sahip Ata Fahreddin Ali, Süleyman Pervane gibi Selçuklu vezirlerinin devlet yönetiminde etkili olduğu, yapıların banisi olarak karşımıza çıktıkları yeni bir arayış dönemi başlamıştır (Ögel, 1986: 111-112; Tuncer, 1986: 42-45; Wolper, 1995: 39-47).

1243 öncesi ortam Selçukluların ilerleme ve genişleme siyasetinde en başarılı oldukları ve dolayısıyla halkın refah düzeyinin de yüksek olduğu dingin bir dönemin, 1243 sonrası ise siyasi, iktisadi ve kültürel açıdan birçok karışıklıkların yaşandığı devingen, hareketli bir sürecin yaşandığını göstermektedir.

İlhanlı hakimiyeti ile başlayan sosyal ve toplumsal değişimde hiç kuşkusuz Anadolu dışından da birçok sanatçının Anadolu'ya gelerek çalıştığı kişisel yaratmalara/oluşumlara açık yeni bir dönemin başladığı gözlenmektedir. Yapıların plan şeması çoğunlukla Selçuklu özelliklerini yinelerken, özellikle cephe düzenlemesi ve süsleme özelliklerinde hızlı bir değişim ve çeşitlilik izlenmektedir. Ön cephede çifte minareli taçkapılar ile iki yanında oldukça süslü tutulmuş büyük boyutlu pencereler, nişler (bazıları çeşme nişi) ve cepheyi sınırlandıran çokgen ya da yarım yuvarlak köşe kuleleri dikkati çeker. Bu değişimde daha önce taçkapıyla sınırlı olan bezemenin taçkapının yan cephelerine, pencereler, nişler ve köşe kulelerine yayılması ön cephenin hareketliliğini artırmaktadır. Mukarnas kavsaralı taçkapılarda mukarnas sırasının arttığı, sarkıt biçimli mukarnaslara dönüştüğü görülür. Ayrıca plan özelliklerinde anıtsal tasarımlar dışında farklılık görülmemekle birlikte, cami ve medreseye bitişik türbe ile medreseye bitişik mescit gibi yapıların "bitişiklik ilkesinde" de farklılıklar ortaya çıkar. Türbe bitişikliğindeki cami ya da medreseye kapı/pencere yolu ile bağlantılı kaide, gövde ve külahı ile dıştan algılanan, mescit ise bitişikliğindeki medreseden bağımsız dıştan ayrı bir kapısı ve minaresi olan yapılar olarak tasarlanmıştır. Örnek olarak Amasya'daki Burmalı Minare (1247) ve Gök Medrese (1266-67) ile Beyşehir Eşrefoğlu (1299) ve Niğde Sungur Bey (1335) camileri, Erzurum'daki Çifte Minareli (1285-91) ve Yakutiye (1310-1311) medreseleri bitişikliğindeki türbeler ile Akşehir Taş (1250), Konya İnce Minareli (1264) ve Çay Taş (1279) medreseleri bitişikliğindeki mescitleri verebiliriz (Aslanapa, 1984: 58-59; Tuncer, 1986: 10, 26, 29, 33, 35; Kuran, 1969: 81, 58). Örneklerde yapılara bitleştirilen türbe ve minareli mescitler içerdikleri süslemeleri ile yapıların ön cephesinde yoğunlaşan bezeme programının diğer cephelere yayılımını sağlamaktadır.

Yukarıda vurgulandığı gibi, bitişik konumlanan mescit ve türbeler 13. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş yapılarda ise çoğunlukla medreselerdeki ana eyvan ya da yan eyvan-

ların bitişiğindeki mekanlardan biri olarak “yapıların bünyesinde” yer alır. Türbe, Divriği Turan Melik Darüşşifası’nda (1228-29) ana eyvanın doğusuna, Kayseri Çifte Medrese’de (1205) doğudaki yan eyvana, Konya Sırçalı Medrese’de (1242) giriş eyvanının kuzeyine bitişiktir. Sivas Keykavus Darüşşifası’nda (1217-19) yan eyvan türbe, Konya Sırçalı Medrese’de ana eyvan mescit olarak değerlendirilen yapılar arasındadır (Sözen, 1972: 9; Kuran, 1969: 66, 74).

Süslemenin dağılımının yanı sıra, kompozisyon düzeninde ve üslubundaki farklılaşmalar yapıların algılanmasını kolaylaştırmaktadır. Geometrik bezemenin yerine yaygın olarak bitkisel süslemenin tercih edilmesi dikkat çekici bir özelliktir. Ayrıca yazı, figürlü ve çinili süslemelerin arttığı izlenmektedir. 13. yüzyılın ilk yarısı ve sonrasındaki bu değişim, araştırmacılardan Z. Onur tarafından “Türk Mimarisinde Rasyonel ve İrrasyonel dönemler” olarak açıklanmaktadır (Onur, 1990: 45-58). Araştırmacıya göre Anadolu Selçuklu Sanatı 13. Yüzyılın ilk yarısında belirli oranların kullanılması, geometrik bezemenin yer alması, biçim-içerik birliğinin bir bütün oluşturması ile rasyonel; ikinci yarısında ise yıldız sistemlerinin kesin anlatımlı düzeni ile kurduğu üstünlüğün parçalanarak bitkisel bezemelerin artması ve barok özellikli yüksek kabartma kozmopolit düşsel bitkilerin varlığı ile irrasyonel üslubu yansıtmaktadır (Onur, 1990: 46). Ayrıca geometrik bezemeden bitkisel süslemeye atlayışın yanı sıra, özellikle taş süslemelerde kıvrık dal, rumi, palmet, lotus, hayat ağacı gibi bitkisel motiflerin üslubunda yüzeyden oldukça taşkın olan, üst üste/kat kat biçimlenmesiyle sağlanan ı ışık-gölge kontrastının yarattığı derinlik etkisi, motiflerin bağımsız kullanımı ve buldukları mimari öğelerdeki dağılımında da farklılık gözlenmektedir. Özellikle rumi, palmet ve lotus motiflerinin yivlenerek yapraklarının damarlarının abartılı verilmesi, dilimlendirilmesi ve motiflerin aşağıya ve yukarıya doğru kıvrılan yerlerinde yüzeyden hafif dışa taşkın yuvarlak biçimli bazı araştırmacılarca düğme olarak adlandırılan vurgunun olması da önem taşır (Ögel, 1966: 75-77). Bu bağlamda palmet ve lotusların tepe ve yan yapraklarına oval biçimli göz olarak tanımlanan delikler açılarak derinlik etkisini artıran vurgulamalar da dikkati çeker. Palmetlerin yan yapraklarının artarak katmerlenmesi ve tepe yaprağının düşey ve yatay olarak uzaması görülen değişikliklerdir. Bitkisel motiflerden özellikle hayat ağacı ya da rumi-palmet kompozisyonlarında bir su kaynağından/vazodan/saksıdan çıkarılmasına betimlenmiş, gerçekte olduğu gibi sunulmaya çalışılan (bazen kabalaranın bir vazo, saksı gibi düşünüldüğü) dikdörtgen ve hilal biçimli yarım yuvarlak bağ motifleriyle bağlanmış çiçek demetleri izlenimi yaratılır. Hayat ağaçlarının haşhaş, nar gibi meyveleri ile verilmesi de gerçekçi bir algılamının parçasıdır. Ayrıca dönemin siyasi karmaşıklığı nedeniyle bazı örneklerde bordürleri süsleyen bitkisel bezemelerin alt ve üst seviyelerde değişmesi ya da kesintiye uğraması yapıların kısa sürelerde/hızlı bir şekilde inşa edildiğini ortaya koyar. Taçkapılarda kapı kemerlerinin başlangıcı ve kilit taşlarının yüzeyi bitkisel bezemelerle vurgulanmıştır. 13. yüzyılın ikinci yarısında süsle-

menin dağılımı, türü ve üslubunda görülen bu değişimler bazı araştırmacıların da vurguladığı gibi, 13. yüzyılın ilk yarısında mevcut olan bir merkezden/başkent Konya'dan organize edilen yapım faaliyetlerinin, taşçı atölyelerinin dağılmasıyla açıklanabilir (Ögel, 1986: 111; Ögel, 1966: 148-155).

Örneklere baktığımızda bu dönemde (1243 sonrası) inşa edilen yapıları Selçuklu sultanları/çoğunluğu vezirler ve dönemin ileri gelenleri tarafından yaptırılan İlhanlı üslubunda /etkisinde Selçuklu eserleri ve İlhanlı devlet adamları tarafından yaptırılan İlhanlı eserleri olarak iki grupta inceleyebiliriz. İlhanlı üslubunda Selçuklu eserlerine Bünyan Ulu Camii (1256), Konya Sahip Ata Camii (1258) ve İnce Minareli Medrese (~1264), Kayseri Sahibiye Medresesi (1267), Sivas Gök Medrese (1271) ve Buruciye Medresesi (1271), Kırşehir Caca Bey Medresesi (1273), Tokat Gök Medrese (1275), Amasya Torumtay Türbesi (1278-79), Erzurum Çifte Minareli Medrese (1285-91), Beyşehir Eşrefoğlu Camii (1296-99)'ni, İlhanlı yapıları arasında Sivas Çifte Minareli Medrese (1271), Amasya Darüşşifası (1308-09), Erzurum Yakutiye Medresesi (1309-10), Niğde Hüdavent Hatun Türbesi (1312) ve Niğde Sungur Bey Camii (1335)'ni örnek verebiliriz (Tuncer, 1986: 6-35; Ögel, 1966: 71-72; Öney, 1967: 143-153).

Eserler incelendiğinde 13. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş yapıların çoğunluğunu hanlar oluştururken, yüzyılın ikinci yarısında ise Selçuklu vezirleri tarafından yaptırılmış medreselerin yapımında artış olduğu izlenir.

Örneklerden Sivas'ta aynı yıllarda inşa edilen anıtsal boyutlardaki biri İlhanlı veziri tarafından inşa edilmiş olan üç medrese Selçukluların, İlhanlı baskısına meydan okuyuşunun ve hala bu bölgedeki Selçuklu gücünün varlığını gösterecek nitelikte yapılarıdır. Medreselerin konumu ve görkemi Sivas'ta o dönemdeki nüfusun, eğitim düzeyinin ve bilgi birikiminin yüksek seviyelerde olduğunu göstermektedir. Konunun daha iyi algılanması amacıyla bu dönemde inşa edilen yapılardan bazılarının cephe düzenlemesi ve süsleme özelliklerinden örnekler verelim.

Konya Sahip Ata Camii (1258)

Cami, güneyine bitişik türbe, hanikah ve karşısındaki çifte hamamdan oluşan külliye'nin bir parçasıdır. Selçuklu veziri Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından 1258 yılında mimar Kelük bin Abdullah'a yaptırılmıştır (Ferit-Mesut, 1934: 36-47; Akok, 1970: 5-22; Karamağaralı, 1982: 49-52). Caminin kuzeyindeki taçkapı Anadolu'daki taçkapıya bitleştirilen minare kaideleri ile oluşturulan "ilk çifte minareli taçkapı" örneğidir (Lev. 1). Mukarnas kavsaralı taçkapının iki yanında bitişğine eklenen minare kaideleri ve kaidelerin altında mukarnas kavsaralı sivri kemerli, üstünde geçmelerle kuşatılan ve kemerin kilit taşında düğüm motifi oluşturan sivri kemerli olan çift katlı açıklıklar dikkati çeker. Pencerelerin üzerinde sırlı, sırsız tuğlalarla oluşturulan kufi yazılı Ali ve Ebubekir adla-

rı bulunur. Minare kaideleri ve taçkapının dış bordürü arasında emzikli sebiller yer alır. Özellikle taçkapı kuruluşu içinde su unsurlarının bulunması bu dönemin özelliklerindedir. Taçkapının süslemesine kapı ve kuşatma kemerlerinin köşeliği ile bordürlerde yer alan geçme ve düğüm motifleri hakimdir.

Konya İnce Minareli Medrese (1264)

Yapı, Selçuklu veziri Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından mimar Kelük bin Abdullah'a 1264 yılında yaptırılan Konya'daki ikinci eserdir (Ferit-Mesut, 1934: 61-73; Akok, 1970: 5-36). Medrese ve kuzeyine bitişik mescit kısmından oluşan yapının doğu cephesindeki taçkapısı ile güneydoğu köşesindeki kare kaideli, yivli gövdeli minaresinde süslemeler yer alır (Lev. 2). Minarenin kaidesinde kaval silmelerle biçimlendirilen dikdörtgen çerçeve ile sınırlandırılmış birbirlerine ve çerçeveye düğümlenen sivri kemerli yüzeysel nişler bulunur. Nişlerin yüzeyi kıvrık dal, rumi ve palmet motifleriyle bezenmiştir. Dikey ekseninde bulunan palmetlerden bazıları dışa taşkın ve katmerlidir. Taçkapının kapı kemerinden başlayan Fetih ve Yasin surelerinden oluşan kilit taşında düğüm motifi oluşturularak devam eden yazı bordürleri kapıya egemendir. Taçkapının kavсарasında iki yanında simetrik olarak düzenlenen bir su kaynağından çıkarcasına betimlenmiş hilal biçimli bağ motifleriyle bağlanmış yukarıya doğru uzayan yapraklar ve arasındaki kozalak, haşhaş ya da bir bitkinin meyvesi olabilecek bitkisel bir kompozisyon yer alır (Lev. 3).

Sivas Gök Medrese (1271)

Medrese, Selçuklu veziri Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından mimar Kaluyan-ül Konevi'ye 1271 yılında yaptırılmıştır (Ferit-Mesut, 1934: 107-119; Bilget, 1989: 1-39; Eser, 1998: 27-28). Batı cephenin eksenindeki çifte minareli mukarnas kavсарalı taçkapı, yanlarda birer pencere ile çeşme nişi ve köşe kuleleri yoğun olarak bezenmiştir. Taçkapıya bitleştirilen minare kaidelerinde alttan başlayarak sekiz kollu yıldız, hayat ağacı, ağacın yaprakları arasında haşhaş, üzerinde kartal figürü, silmelerle biçimlendirilmiş dikdörtgen çerçeve, sekiz kollu yıldız ve palmet kompozisyonları yer alır (Lev. 4-5). Minarelerin yan kanadında da silmelerle biçimlendirilmiş bağımsız palmet motifleri bulunur. Taçkapıyı kuşatan bordürlerde kıvrık dal-rumi-palmet kompozisyonları hakimdir. Özellikle kapı kemerinin başlangıcında spiraller oluşturan kıvrık dalların koç, aslan, domuz, yılan, ejder başlarıyla sonlanması Oniki Hayvanlı eski Türk-Çin takvim hayvanlarını düşündürmektedir (Turan, 1941: 25). Üç dilimli kemerli nişe sahip çeşmenin kemer köşeliğindeki geçme motifleri Konya Sahip Ata Camii taçkapısındaki sivri kemerli kapının kemer köşeliğindeki uygulamanın minyatürüdür (Ögel, 1966: Res. 76, 87). Minare gövdelerindeki çiniler Konya'daki İnce Minareli Medrese'nin minare çinileri ile pa-

ralellik gösterir. Köşe kuleleri yatay bir silme ile ikiye ayrılarak alt kısımları daha yoğun olan çift katlı oldukça dışa taşkın/kabarık işlenmiş lotus-palmet motifleriyle, üst kısımları daha sade olan stilize palmet motifleriyle (üç dilimli kemer biçimli) bezenmiştir. Üç dilimli kemerler hilal biçimli bağ motifleriyle bağlanmıştır Ögel, 1966: Res. 86-87).

Sivas Buruciye Medresesi (1271)

Yapı, İranlı tüccar Muzaffereddin Burucirdi tarafından 1271 yılında yaptırılmıştır (Akok, 1966: 4-38; Durukan, 1990: 8-13; Bilget, 1991: 1-47). Batı cephenin eksenindeki taçkapı, simetriğindeki pencereler ve köşe kuleleri süslüdür. Taçkapıda oldukça dışa taşkın kabarık işlenmiş bitkisel motifler yer alır (Lev. 6). Bitkisel motiflerin yuvarlak diskler içinde olması ve rumi-palmet motiflerinden oluşan çelenk görünümüne bitkisel kabaların varlığı Divriği Ulu Camii (1228-29)'nin özellikle kuzey kapısına "Barok Portal"le paralellik gösterir (Ögel, 1966: Res. 17-20). Bu bağlamda Divriği Ulu Camii'nin taçkapılarında çalışan taşçı ustalarının atölyesinde yetişen ustaların yaklaşık 43 yıl sonra Buruciye Medresesi'nde de çalışmış olabileceğini düşünebiliriz. Cephe köşelerindeki kuleler demet sütuncelerden oluşur. Sivas'taki diğer medreselerde olduğu gibi köşe kulesinin yaklaşık orta bölümü yatay bir silme ile ikiye ayrılmıştır.

Sivas Çifte Minareli Medrese (1271)

Medrese, Moğol veziri Şemseddin Cüveyni tarafından 1271 yılında yaptırılmıştır (Kuran, 1969: 115-116; Tuncer, 1986: 23-26). Asimetrik kurgulanan doğu cephe eksenindeki çifte minareli taçkapı, simetriğindeki pencereler, oldukça süslü tutulmuş nişler, farklı bezemelere sahip köşe kuleleri yer alır (Lev. 7-8). Diğer örneklerden farklı olarak minareler taçkapının üstünde, iki yanda kaideleri ve papuçluk kısmı olacak şekilde tasarlanmıştır. Taçkapı ile kuzeyindeki nişin geniş bordürünün yüzeyindeki bezeme alt ve üst seviyelerde değişmektedir. Bütünlük oluşturmeyen bordürün süslemesinin el değiştirdiği anlaşılmaktadır. Bu da İlhanlı döneminin oluşturduğu karmaşıklığı ve kısa sürede yapı eylemi gerçekleştirildiğinin göstergesi olmalıdır (Ögel, 1966: 93). Ayrıca minarenin sırlı-sırsız tuğlalarla örülmüş silindirik gövdeli olması da diğer örneklerden ayrılır. Sivas'taki en hareketli cephe düzenlemesi yansıtan medrese, süslemelerinin yoğun olması açısından da dikkat çekicidir. Taçkapının kuzeyindeki yazının egemen olduğu geçme ve düğüm motifleri ile süslü pencere kuruluş ve bezeme özellikleri açısından Konya İnce Minareli Medrese'nin taçkapısıyla benzerlik göstermektedir (Ögel, 1966: Res. 74, 97a). Bu nedenle de mimarı bilinmeyen yapıda İnce Minareli Medrese'nin mimarı Kelük bin Abdullah'ın çalışmış olabileceğini düşünebiliriz. Cephede köşe kulesinin bezemeleri farklılık göstermektedir. Güney köşedeki köşe kulesinin bezemelerin-

de yaklaşık orta bölümde şamdanda uzun mumların betimlenmiş olması oldukça ilginçtir. Diğer köşe kulesi çift katlı palmetlerle süslü bordürlerin geçmeler oluşturduğu bezemeler içerir.

Amasya Torumtay Türbesi (1278-79)

Yapı, güney cephesindeki kitabesine göre 677 H./1278-79 M. yılında Torumtay bin Abdullah tarafından yaptırılmıştır (Önkal, 1996: 349-355). Amasya Gök Medrese Camii'nin karşısında konumlanan dikdörtgen prizmal tipteki türbenin, cephelerinin köşelerinde ve uzun kenarları ekseninde dikdörtgen biçimli payandalar yer alır. Türbenin ön/güney cephesinin ekseninde taçkapı kuruluşunda bir pencere ile köşelerinde alt seviyede önce kübik, sonra çok cepheli olan ve üst seviyede yarım yuvarlak biçimine dönüşen köşe kuleleri Anadolu'da yalnızca bu türbede karşımıza çıkmaktadır. Üst seviyede pencerelerin iki yanında ve köşe kulelerinde bulunan yaklaşık kare biçimli panoların yüzeyi yüksek kabartma olarak işlenmiş baroklaşmış hilal biçimli bağ motifleriyle bağlanmış lotus ve palmet yapraklarıyla süslenmiştir (Lev. 9). Panolardan köşe kulelerindeki yazı şeridi ile diğerleri ise kıvrık dal, lotus ve palmet motifleriyle yüzeysel bir üslupta süslenmiş bordürlerle sınırlandırılmıştır. Özellikle yüzeyden oldukça dışa taşkın/kabarık işlenmiş lotus, palmet ve rumilerin yüzeyi yivlenerek yaprakların damarları belirginleştirilmiştir.

Erzurum Çifte Minareli (Hatuniye) Medrese (1285-91)

Olasılıkla İlhanlı Sarayına girmiş Müslüman bir hatun tarafından 1285-91 yıllarında yaptırılmıştır (Yetkin, 1952: 46-49; Rogers, 1965: 64-85; Karamağaralı; 1971: 209-242; Ünal, 1989: 1-72). Kuzey cephesindeki çifte minareli taçkapı ve simetriğindeki pencereler süslüdür (Lev. 10). Diğer örneklerde cephelerin köşelerini sınırlandıran köşe kuleleri bu yapıda taçkapının doğu ve batısında konumlanmıştır. Minare kaidesindeki dikdörtgen çerçeveli, sivri kemerli nişler içinde hayat ağacı, üzerinde çift başlı kartal ve altında yer alan çift başlı ejder figürlü kompozisyon oldukça önemlidir. Özellikle hayat ağacının dallarında nar, elma, armut gibi meyveler ile kuş figürlerinin bulunması hayat ağacı (yaşamı), altındaki ejderler (yeri) üzerindeki tüm evrene hakim olan kartal figürü (dönemin hükümdarının dünyaya hakim oluşunu) Ortaçağ Türk Sanatı'ndaki ikonografik anlatımı vurgulamaktadır. Taçkapının yan kanadında da benzer bir düzenleme ile ters dönmüş palmet motifinin sap oluşturduğu hayat ağacı motifi yer alır. Ayrıca minare kaidesinin üst kısmında kare çerçeveli yuvarlak madalyonlar içinde yer alan "Allah" yazıları da portaldeki ikonografik anlatımın güçlü olduğunu gösterir (Ögel, 1966: Res. 63-68).

Beşehir Eşrefoğlu Camii (1296-99)

Yapı, kitabesine göre Eşrefoğlu Süleyman Bey tarafından 1296-99 yılında yaptırılmıştır (Akyurt, 1940: 91-129; Erdemir, 1999: 19-35). Kuzey cephede eksende taçkapı, simetriğinde pencereler ve batısında sebil yer alır. Taçkapıda kapı kemerinin başlangıcı palmet, kilit taşı şakayık motifleriyle vurgulanmıştır. Taçkapıyı kuşatan bordürlerin bezemesinde yoğun olarak rumi ve palmet motiflerinden oluşan bezemeler, doğusundaki pencerenin aynalı kemerli alınlığında kıvrık dal, rumi ve palmet motiflerinin ortasında şakayık çiçeği, köşeliğinde düğüm motifleri bulunur (Lev. 11). Diğer örneklerde olduğu gibi palmet ve rumilerin yüzeyi yivlenerek yaprakların damarları belirginleştirilmiştir (Erdemir, 1999: Res. 10-11, Çiz. 7-16). Yapının özellikle hünkar mahfili tavanı hatâi üslubunda çiçeklerle süslüdür.

Amasya Darüşşifası (1308-09)

Yapı, kitabesine göre İlhanlı Hükümdarı Sultan Olcayto ve hanımı Yıldız Hatun adına köleleri Amber bin Abdullah tarafından 1308-09 yılında inşa edilmiştir (Tuncer, 1986: 31-32; Cantay, 1992: 67-71). Taçkapı, simetriğindeki pencereler ve köşe kuleleri bezemelidir. Taçkapının en geniş şeridinde kıvrık dal ve rumilerin çerçevelediği yüzeyden oldukça taşkın baroklaşmış palmet motiflerinden oluşan bordür, sivri kemerli yüzeysel nişler oluşturacak biçimde geçmelerle süslenmiştir. Taçkapıda kapı kemerinin başlangıcında palmet motifleri, kilit taşında bağdaş kurmuş bir kadın figürü yer alır (Ögel, 1966: Res. 116).

Erzurum Yakutiye Medresesi (1310-11)

Yapı, kitabesine göre İlhanlı Hükümdarı Sultan Olcayto Hüdabende zamanında Hoca Cemalettin Yakut tarafından 1310-11 yılında yaptırılmıştır (Akçay, 1965: 146-152; Ünal, 1992: 1-62). Medresede batı cephenin ekseninde taçkapı, cephenin güneyinde kubik kaideli, silindirik gövdeli minare ile kuzey köşesinde aynı biçimsel özellikleri yansıtan silindirik külahlı köşe kulesi yer alır. Özellikle taçkapının yan kanatlarında bulunan kademeli kaval silmelerle biçimlendirilen sivri kemerli yüzeysel nişlerin içinde bir su kaynağından vazodan çıkarıncasına betimlenmiş hayat ağacı, altında karşılıklı iki aslan figürü, üzerinde çift başlı kartal figürleri İslam ikonografisi açısından önem taşır (Lev. 12). Ayrıca minare gövdesinde sırlı (firuze ve patlıcan moru renkte) ve sırsız tuğlalarla oluşturulan geometrik süslemeler görülür.

Niğde Hüdavend Hatun Türbesi (1312)

Türbe kitabesine göre IV. Kılıç Aslan'ın kızı Hüdavend Hatun tarafından 1312 yılın-

da yaptırılmıştır (Öney, 1967: 143-153). Sekizgen kaideli, sekizgen gövdeli türbenin taçkapısı, pencereleri, gövdenin üst kısmı, saçak altındaki yüzeyler bezemelidir. Sekizgen gövdenin üst seviyede mukarnaslarla onaltıgene dönüştürülerek yüzeyinde dikdörtgen çerçeveli, sivri kemerli yüzeysel nişler oluşturularak çerçevesi, köşeliği ve yüzeyi yoğun olarak bezenmiştir (Lev. 13). Süslemelerde karışık yaratıklar, aslan, çift başlı kartal ve bitkisel motiflerle kaynaşmış insan figürleri dikkati çeker.

Niğde Sungur Bey Camii (1335)

İlhanlı beylerinden Ebu Said Bahadır Han'ın döneminde Emir Seyfettin Sungur Ağa tarafından 1335 yılında yaptırılmıştır (Akmaydalı, 1985: 147-153). Caminin doğu ve kuzey taçkapılarında süslemeler yer alır. Doğudaki taçkapı Anadolu'daki çifte minareli taçkapıların sonuncusudur. Eyvan kuruluşundaki doğudaki taçkapının duvarlarında kıvrık dallardan çıkan balık, ejder, fil, aslan, kuş figürleri, kuzey taçkapıda çift başlı kartal (horoz ?) figürü bulunur (Lev. 14). Kıvrık dalların hayvan başlarıyla sonlanması Hint ve Çin mitolojisinde yaygın olan ve bazı İslam minyatürlerinde de resimlenen insan ve hayvan başlı meyveleri olan "vak vak ağacı" betimleri olabilir (And, 1998: 291-295).

İncelediğimiz örneklerde bitkisel ve figürlü süslemenin yaygın olarak kullanılması dikkat çekicidir. Konya-Beyşehir-Sivas-Erzurum gibi yerleşimlerdeki yapılarda özellikle taçkapıyı kuşatan bordürlerdeki kıvrık dal-rumi, rumi-palmet kompozisyonlarının dizilimi ve üslubu ile taçkapının yan nişlerinin kuruluşu ve süslemeleri büyük ölçüde birbirleriyle örtüşmektedir. Bu da bize 13. yüzyılın ikinci yarısında da yapıdan yapıya dolan gezgin sanatçıların varlığını göstermektedir.

Yapıların inşa edildiği bu dönemde; Moğolların baskıları sonucu büyük bir sarsıntı geçiren toplumda bir bezginlik ve umutsuzluk yaşanmış bu nedenle de dönemin aydınlarını tasavvufa sürükleyen yeni bir ortam oluşmuştur. Özellikle asimetrik kurgulanmış cephelerdeki baroklaşmış bezemelerde üçüncü boyuta yaklaşan oldukça kabarık bitkisel motiflerin varlığı, Moğolların oluşturduğu gerginliklerin psikolojik ortamın yansıması, göstergesi gibidir. Anadolu'daki mistik ortamın oluşmasında Moğol istilasıyla Anadolu'ya gelen müslümanlığı farklı yorumlayan kitlelerin etkili olduğu düşünülebilir. Tasavvufa yönelik bağlamında süsleme çeşitliliğinin, değişiminin yanı sıra, tekke, zaviye, dergah, mevlevihane gibi tarikat yapılarının yaygınlığını ve zenginliğini vurgulamak gerekir. 13. yüzyılın ikinci yarısında başta bitkisel olan figürlü ve yazı süslemelerin yaygınlığı tasavvuf eğilimi ile birlikte Divan Edebiyatı'nın gelişmeye başlaması, ilk örneklerinin bu dönemde verilmiş olmasıyla da ilişkili olabilir. Bu dönem Mevlana, Hacı Bektaş Veli, Sadreddin Konevi ve Yunus Emre'nin yaşadığı, bir başka deyişle İslam düşünürlerinin renkli imgeler dünyasını yansıttıkları ve Anadolu'da etkin oldukları bir süreçtir (Ögel, 1986: 111-112; Çubukçu, 1989: 63-80). Ayrıca Moğolların çoğunlukla

Şaman dinine bağlı olduğu düşünüldüğünde, özellikle doğa ve hayvan figürleriyle ilgili betimlerin Şamanist inançlarda da yaygın imgeler olduğu görülür (İnan, 1986: 68-71). 13. yüzyılın ortalarına kadar geometrik motiflerle oluşturulan evren imgeleri yerini doğadaki çiçeklere, yapraklara ve diğer canlılara bırakmış olmalıdır. Doğadaki ağaçlar, yapraklar ve çiçeklerle oluşturulan doğa görünümüleri bitkisel kompozisyonlar çoğunlukla “cennet bahçesi” imgesiyle örtüşen betimlemelerdir.

Örneklerde görüldüğü gibi dönemin siyasal durumu, savaşlar, mücadeleler ve barışlar kültürel ortamında da devingenlikler oluşturmaktadır. Özellikle giden-gelen-kalan sanatçılarla yaratılan yeni oluşumlar, yeni gelişmeler ve değişimler ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Akçay, İlhan. (1965), “Yakutiye Medresesi”, Vakıflar Dergisi 6: 146-152.
- Akmaydalı, Hüdavendigar. (1985), “Niğde Sungur Bey Camii”, Vakıflar Dergisi 20: 147-153.
- Akok, Mahmut. (1966), “Sivas'ta Buriciye Medresesi'nin Rölövesi”, Türk Arkeoloji Dergisi XV/2: 5-38.
- Akok, Mahmut. (1970), “Konya'da İnce Minareli Medrese'nin Rölöve ve Mimarisi”, Türk Arkeolojisi Dergisi XIX/1: 5-36.
- Akok, Mahmut. (1970), “Konya'da Sahip Ata Hanikah, Camiinin Rölöve ve Mimarisi”, Türk Arkeolojisi Dergisi XIX/2: 5-22.
- Akyurt, Yusuf. (1940), “Beyşehir Kitabeleri ve Eşrefoğlu Camii ve Türbesi”, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi 4: 91-129.
- And, Metin. (1998), Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası, İstanbul: Akbank Yayınları.
- Aslanapa, Oktay. (1984), Türk Sanatı I-II, İstanbul: Kervan Yayınları.
- Bilget, N. Burhan. (1991), Sivas'ta Buruciye Medresesi, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bilget, N. Burhan. (1989), Sivas Gök Medrese, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Cantay, Gönül. (1992), Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Cahen, Claude. (1979), Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, İstanbul: e yayınları.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh. (1989), Türk-İslâm Düşünürleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Durukan, Aynur. (1990), “Sivas'ta Buriciye Medresesi”, Türkiye İş Bankası, Kültür ve Sanat, 2/6: 8-13.
- Erdemir, Yaşar. (1999), Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii ve Külliyesi, Beyşehir: Beyşehir Vakfı Yayınları.
- Eser, Erdal. (1998), “Sivas'ta Bir Manifesto: Gök Medrese”, Vakıf ve Kültür Dergisi 1/2: 27-28.

- Ferit, M. ve M. Mesut. (1934), "Selçuklu Veziri Sahip Ata ile Oğullarının Hayat ve Eserleri", İstanbul: Türkiye Matbaası.
- Göde, Kemal. (1996), "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluş ve Yükseliş Dönemine Genel Bir Bakış (1075-1243)" Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi 2: 99-117.
- İnan, Abdülkadir. (1986), Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karamağaralı, Haluk. (1970), "Sahip Ata Camii'nin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme", Rölöve ve Restorasyon Dergisi 3: 49-52.
- Karamağaralı, Haluk. (1971). "Erzurum'daki Hatuniye Medresesi'nin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülahazalar", Selçuklu Araştırmaları Dergisi III: 209-242.
- Köymen, Mehmet Altay. (1987), Tarihte Türk Devletleri II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuran, Abdullah. (1969), Anadolu Medreseleri, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Onur, Zeynep. (1990), "Türk Mimarisinde Rasyonel ve İrrasyonel Dönemler", Gazi Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi 5/1-2: 45-58.
- Ögel, Semra. (1966), Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, Semra. (1986), Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler, İstanbul: Matbaa Teknisyenleri Basımevi.
- Öney, Gönül. (1967) "Niğde Hüdavend Hatun Türbesi Figürlü Kabartmaları", Belleten XXX/122: 143-153.
- Önkal, Hakkı. (1996), Anadolu Selçuklu Türbeleri, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Rogers, John Michael. (1965), "The Çifte Minare at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas", Anatolian Studies XV: 64-85.
- Sevim, A. ve E. Merçil. (1995), Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür, Ankara Tarih Kurumu Yayınları.
- Sözen, Metin. (1972), Anadolu Medreseleri, Selçuklular ve Beylikler Devri, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Tuncer, Orhan Cezmi. (1986), Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar, Ankara.
- Turan, Osman. (1941), Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Turan, Osman. (1984), Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
- Ünal, Rahmi Hüseyin. (1989), Çifte Minareli Medrese (Erzurum), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ünal, Rahmi Hüseyin. (1992), Erzurum Yakutiye Medresesi, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Wolper, Ethel Sara. (1995), "The politics of patronage: political change and the construction of Dervish lodges in Sivas", Mukarnas 12: 39-47.
- Yetkin, Suut Kemal. (1952), "Çifte Minareli Medrese", İlahiyat Fakültesi Dergisi II-III: 46-49.

Levha 1. Konya Sahip Ata Camii, taçkapı.

Levha 2. Konya İnce Minareli Medrese, taçkapı.

Levha 3. Konya İnce Minareli Medrese, taçkapı, ayrıntı.

Levha 4. Sivas Gök Medrese, taçkapı.

Levha 5. Sivas Gök Medrese, taçkapı, ayrıntı.

Levha 6. Sivas Buruciye Medresesi, taçkapı.

Levha 7. Sivas Çifte Minareli Medrese, ön cephe.

Levha 8. Sivas Çifte Minareli Medrese, pencere, süsleme.

Levha 9. Amasya Torumtay Türbesi, süsleme, ayrıntı.

Levha 10. Erzurum Çifte Minareli Medrese, taçkapı.

Levha 11. Beyşehir EŐrefođu Camii, pencere, ayrıntı.

Levha 12. Erzurum Yakutiye Medresesi, taŐkapı.

Levha 13. Niğde Hüdavent Hatun Türbesi, süsleme.

Levha 14. Niğde Sungur Bey Camii, taçkapı, ayrıntı.